

■ **Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου**
Organizing Committee

Z o e G a v r i i l i d o u
A n g e l i k i E f t h y m i o u
E v a n g e l i a T h o m a d a k i
Penelope Kambakis-Vougiouklis

■ **Γραμματειακή Υποστήριξη**
Secretarial Support

Ioannis Anagnostopoulos
Maria Georganta
Polyxeni Intze
Nikos Mathioudakis
Lidija Mitits
Eleni Papadopoulou
Anna Sarafianou
Elina Chadjirapa

■ **ISBN 978-960-99486-7-8**

■ **Τυπογραφική επιμέλεια**

Νίκος Μαθιουδάκης
Ελένη Παπαδοπούλου
Ελίνα Χατζηπαπά

■ **Σχεδιασμός εξώφυλλου**

Νίκος Μαθιουδάκης

■ **Copyright © 2012**

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Democritus University of Thrace

Εργαστήριο Σύνταξης, Μορφολογίας, Φωνητικής, Σημασιολογίας, *+Μόρφωση* ΔΠΘ
Laboratory of Syntax, Morphology, Phonetics, Semantics, *+MorPhoSE* DUTH

Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας
International Conference of Greek Linguistics

www.icgl.gr

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Χρήστος Καρβούνης
Johannes Gutenberg-Universität Mainz,
Germany
karvoun@uni-mainz.de

ABSTRACT

The aim of this article -beyond discussing a number of translation issues with regard to Greek terminology-is to address certain methodological problems in characterizing the sociolinguistic situation of the Roman and Byzantine periods as diglossia. These issues relate mainly to: a) the literacy degree (of the Greek speaking) Byzantine speech community and the fact that L variety affects the speech community as a whole only in "modern" societies, b) the difficulty to define/identify two distinct varieties, H and L respectively in the 2th century AD.

Λέξεις-κλειδιά: (κοινωνική) διγλωσσία, διπλογλωσσία, Βυζάντιο, εγγραμματισμός, ελληνιστική κοινή.

1. Εισαγωγικά

Η ενασχόληση με τη συγκεκριμένη θεματική επιβάλλει την εκ προοιμίου διευκρίνιση δύο σημείων, (1) του όρου *κοινωνική διγλωσσία*, (2) της απόδοσής του στη νέα ελληνική.

(1) Στο παρόν άρθρο ο όρος *κοινωνική διγλωσσία* (αγγλ. diglossia) χρησιμοποιείται στο κλασικό του σχήμα, όπως το όρισε ο Charles Ferguson το 1959,¹ χαρακτηρίζοντας δηλ. τη συνύπαρξη δύο ποικιλιών της ίδιας γλώσσας σε μία γλωσσική κοινότητα. Τη χρήση των ποικιλιών αυτών χαρακτηρίζει μεταξύ άλλων η λεγόμενη συμπληρωματική κατανομή, δηλ. το γεγονός ότι οι εν λόγω ποικιλίες «λειτουργούν», χρησιμοποιούνται συμπληρωματικά στη γλωσσική κοινότητα. Καμία δεν χρησιμοποιείται με πληρότητα σε όλα τα γλωσσικά πεδία, αλλά μόνο σε ορισμένα από αυτά, συμπληρώνοντας έτσι η μία την άλλη. Κατά συνέπεια η πρώτη, η λεγόμενη *υψηλή ποικιλία* (αγγ. high variety), στο εξής Y, χρησιμοποιείται κυρίως στο γραπτό λόγο και γενικότερα σε πεδία που έχουν ή θέλουν να έχουν την αίσθηση της επιστημότητας, της «ορθής»/πρότυπης γλώσσας (λ.χ. στον τύπο, στη «σοβαρή» λογοτεχνία, στον επιστημονικό λόγο, στα ΜΜΕ, σε θρησκευτικό περιβάλλον κ.λπ.), ενώ η δεύτερη, η λεγόμενη *χαμηλή ποικιλία* (αγγλ. low variety), στο εξής X, χρησιμοποιείται σε «καθημερινό», σε «οικείο» περιβάλλον (λ.χ. στην οικογένεια, στην προφορική λογοτεχνία, στην καθημερινή/αβίαστη γλωσσική επικοινωνία κ.λπ.). Στον κλασικό ορισμό του Ferguson, όπου ως παραδείγματα χρησιμοποιήθηκαν οι περιπτώσεις της νέας ελληνικής, της αραβικής, της ελβετικής γερμανικής και της κρεολής της Αϊτής, οι δύο ποικιλίες αποτελούν ποικιλίες της ίδιας γλώσσας, τουλάχιστον ιδωμένες ιστορικά.² Βασικό χαρακτηριστικό, λοιπόν, της λεγόμενης *κλασικής* ή *εσωτερικής* (στενής) διγλωσσίας αποτελεί το γεγονός πως οι δύο ποικιλίες είναι γενετικά συγγενείς και στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους.

Η αναφορά στη λεγόμενη κλασική ή εσωτερική διγλωσσία καθιστά αναγκαία τη μνεία και του αντίποδά της, δηλ. της λεγόμενης *εκτεταμένης* (ευρείας) ή *εξωτερικής* διγλωσσίας,³ μιας κοινωνιογλωσσολογικής κατάστασης, την οποία επισήμανε λίγα χρόνια αργότερα, το 1967, ο Joshua

¹ Ferguson 1959.

² Για τον ορισμό της «ιστορικής» γλώσσας, σε αντίθεση με τις διάφορες ποικιλίες που συνθέτουν ένα γλωσσικό σύστημα στη συγχρονία του (προπαντός με τις κάθε είδους γεωγραφικές, κοινωνικές και λειτουργικές ποικιλίες του), βλ. κυρίως Coseriu 1988. Για την απόδοση του αγγλικού register ακολουθώ εδώ την πρόταση «λειτουργική ποικιλία» (έναντι του «επίπεδο ύψους») στο Αρχάκης/Κονδύλη 2004: 89, 144-145 (υποσημείωση 25).

³ Για την ορολογία βλ. περιληπτικά Schiffman 1997. Στη χρήση των όρων υπάρχει ακόμη ρευστότητα –συχνή είναι και η αναφορά στα ονόματα των εμπνευστών του κάθε σχήματος: Ferguson και Fishman–, αλλά σε γενικές γραμμές κυριαρχούν τα προσδιοριστικά «κλασικός», «εσωτερικός» vs. «εκτεταμένος», «εξωτερικός».

Fishman.⁴ Στην «εξωτερική» διγλωσσία δεν έχουμε πια δύο συγγενείς ποικιλίες, αλλά δυο μη (τουλάχιστον άμεσα) συγγενείς γλώσσες, οι οποίες χρησιμοποιούνται διαφορετικά σε μία γλωσσική κοινότητα, δηλ. διακρίνονται κι αυτές (μεταξύ άλλων) από την συμπληρωματική κατανομή που προαναφέρθηκε. Στην Παραγουάη, λ.χ., η ισπανική λειτουργεί ως Y, ως γλώσσα υψηλού κύρους, ενώ η γλώσσα των ιθαγενών, η γκουαρανί, λειτουργεί ως X, ως γλώσσα χαμηλού κύρους.⁵ Η περαιτέρω τυπολογική επέκταση του όρου diglossia, λ.χ. «μακροδιγλωσσία», «μικροδιγλωσσία», «διπλή αλληλοεπικαλυπτόμενη διγλωσσία», «δινομία», «διγαλία» κ.λπ., δεν αφορά άμεσα την παρούσα θεματική και δεν θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, παραπέμπει όμως σε κοινωνιολογικές συνθήκες – συχνές λ.χ. στην Αφρική και την Ινδία– που φανερώσουν μεταξύ άλλων πόσο περίπλοκες μπορεί να είναι οι σχέσεις μεταξύ δύο ή/και περισσότερων γλωσσών/ποικιλιών στην ίδια γλωσσική κοινότητα.⁶

(2) Η αναφορά στον Fishman και την εξωτερική διγλωσσία μάς οδηγεί απευθείας στο δεύτερο σημείο που χρειάζεται διευκρίνιση, την απόδοση του όρου στη νέα ελληνική. Ο όρος diglossia υιοθετήθηκε⁷ για να είναι σαφής η διάκριση από τον (λατινογενή) όρο bilingualism που δήλωνε και δηλώνει την «παράλληλη» κατάκτηση/χρήση δύο γλωσσών από ένα άτομο ή μια γλωσσική κοινότητα. Στα ελληνικά έχουν προταθεί για την απόδοση του όρου diglossia ως επί το πλείστον τα εξής:⁸ «διμορφία», «διωφία», «διγλωσσία», «κοινωνική διγλωσσία» και «διπλογλωσσία».⁹ Τα «διμορφία» και «διωφία» έχουν το μειονέκτημα ότι από πλευράς λέξιματος εστιάζουν στην έννοια «μορφή» και «ύφος» αντίστοιχα, συσκοτίζοντας και στρεβλώνοντας έτσι τη θεμελιώδη σημασία του όρου diglossia, καθώς παραπέμπουν σε ζητήματα *ύφους*, *ιδιολέκτου* και *λειτουργικών ποικιλιών* (register). Επίσης, θέλοντας να αποδώσουμε την εξωτερική διγλωσσία, θα έπρεπε να καταφύγουμε στο παράδοξο και ακατανόητο «εξωτερική διμορφία/διωφία». Και μόνο γι' αυτούς τους λόγους οι όροι «διμορφία/διωφία» είναι μάλλον ακατάλληλοι.¹⁰ Ως εκ τούτου η επιλογή θα έπρεπε, νομίζω, να εστιαστεί στους όρους *διγλωσσία*, *κοινωνική διγλωσσία* και *διπλογλωσσία*. Ο «φυσικός» συνειρμός της λέξης «διγλωσσία» με την συνύπαρξη δύο διαφορετικών γλωσσών (bilingualism) μάς επιβάλλει, νομίζω, να κρατήσουμε για το bilingualism τον όρο «διγλωσσία», οπότε η «κοινωνική διγλωσσία» και η «διπλογλωσσία» φαίνονται προς το παρόν οι πιο κατάλληλοι όροι. Ο όρος «κοινωνική διγλωσσία» είναι ιδιαίτερα σαφής, συμπίπτει όμως με τον όρο societal bilingualism/soziale Zweisprachigkeit που χρησιμοποιείται

⁴ Fishman 1967.

⁵ Βασικό ζητούμενο του Fishman ήταν εν προκειμένω η σχέση μεταξύ diglossia/κοινωνικής διγλωσσίας και bilingualism/διγλωσσίας (για τα προβλήματα της ελληνικής ορολογίας βλ. παρακάτω). Προσοχή: Οι εν λόγω κοινωνιολογικές συνθήκες, δηλ. diglossia και bilingualism, ουσιαστικά αλληλοαναιρούνται: η «συνύπαρξη» που αναλύει ο Fishman είναι καταχρηστική, αφού στην ουσία της αφορά τη λειτουργία της «διγλωσσίας»/bilingualism ως «κοινωνικής διγλωσσίας»/diglossia, δηλ. την περίπτωση όπου δύο διαφορετικές γλώσσες χρησιμοποιούνται «άνισα» και συμπληρωματικά (κάτι που σε συλλογικό επίπεδο δεν χαρακτηρίζει τη διγλωσσία/bilingualism), εξ ου και η ανάγκη δημιουργίας του όρου «εκτεταμένη/εξωτερική διγλωσσία», για να οριοθετηθεί με σαφήνεια η σχέση μεταξύ diglossia και bilingualism. Πρβλ. και την επόμενη υποσημείωση.

⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση βλ. Dittmar 1997: 139 κ.ε. Αξιοσημείωτες είναι και οι ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την διεύρυνση/επέκταση του όρου diglossia/κοινωνική διγλωσσία προς την κατεύθυνση της διγλωσσίας/bilingualism και άλλων συναφών κοινωνιολογικών συνθηκών. Βλ. ενδεικτικά Daltas και αναλυτικά (με περαιτέρω βιβλιογραφία) Hudson 2002, ο οποίος θεωρεί σκόπιμο να περιοριστεί ο όρος diglossia/κοινωνική διγλωσσία αποκλειστικά στην κλασική του μορφή, στο σχήμα του Ferguson, δηλ. στη συνύπαρξη δύο γλωσσικών ποικιλιών της *ίδιας* γλώσσας (εσωτερική διγλωσσία).

⁷ Η πρώτη επιβεβαιωμένη χρήση του όρου γίνεται από τον Ε. Ροϊδη το 1885 και στη συνέχεια από τον Γ. Ψυχάρη, βλ. Mackridge 2009: 27 κ.ε. για τη χρήση του όρου πριν τον Ferguson βλ. Kremnitz 1987. Σύμφωνα με το λεξικό του Κουμανούδη (Κουμανούδης 1900) τον όρο, όμως, έπλασε και χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο Κ. Οικονόμου ήδη το 1830 (από τη χρονολογία που παραθέτει ο Κουμανούδης προφανώς στη μελέτη του *Περί της γνησίας προφοράς της ελληνικής γλώσσας βιβλίων*. Πετρούπολις: Εν τη τυπογραφία του επί της Δημοσίου Παιδείσεως Υπουργείου).

⁸ Το πρόβλημα της απόδοσης ελληνικών ή ελληνογενών όρων από μια ξένη γλώσσα στα νέα ελληνικά επιφέρει συχνά μεταφραστικές δυσκολίες, όταν στη γλώσσα-πηγή συνυπάρχουν με διαφοροποιημένη σημασία μια λατινική/λατινογενής και μια ελληνική/ελληνογενής λέξη, λ.χ. nation : ethnic, republic : democratic κτλ., δυσκολίες που έχουν λυθεί/λύονται άλλοτε με περισσότερη, άλλοτε με λιγότερη επιτυχία.

⁹ Για τη χρήση των επιμέρους προτάσεων-όρων βλ. Σελλά-Μάζη 2001: 84 κ.ε., Αρχάκης/Κονδύλη 2004: 101 κ.ε., Κωστόλα-Μακράκη 2001: 48 κ.ε. Ας προστεθεί εδώ και η πρόταση «αμφιγλωσσία» για το bilingualism στο Σταύρου/Τζεβελέκου 2006: 31 (υποσημείωση 4).

¹⁰ Σε κάποιες περιπτώσεις ο όρος «διμορφία» αποτέλεσε και αποτελεί αντικείμενο ιδεολογικοποίησης –σε συνδυασμό με τον «στιγματισμό» του όρου «διγλωσσία»/diglossia ως (υποτίθεται) δηλωτικού της αντίστιξης ανάμεσα σε δύο διαφορετικές γλώσσες– και προκρίθηκε με το επιχείρημα ότι αποφεύγει το συνειρμό της συνύπαρξης δύο διαφορετικών γλωσσών (βλ. λ.χ. Μπαμπινιώτης 1979: 28, 86 κ.ε., 96· 2011: 17 κ.ε.). Πέραν του ότι η κλασική/εσωτερική διγλωσσία δεν συνεπάγεται ως γνωστόν τη συνύπαρξη διαφορετικών *γλωσσών*, αλλά *ποικιλιών* της ίδιας γλώσσας, το θέμα της πρόσληψης της νέας ελληνικής ως διαφορετικού γλωσσικού συστήματος δεν είναι θεμιτό να επηρεάζει την απόδοση του όρου diglossia στα ελληνικά.

τις τελευταίες δεκαετίες για να δηλώσει τη συνύπαρξη δυο ανεπτυγμένων/επεξεργασμένων γλωσσών, οι οποίες όμως ούτε άμεσα χρησιμοποιούνται ούτε συμπληρωματικά. Η Φραγκουδάκη χρησιμοποίησε, λ.χ., τον όρο *societal bilingualism* για να περιγράψει την κοινωνιογλωσσολογική κατάσταση στη νεότερη Ελλάδα από την περίοδο του μεσοπολέμου μέχρι το 1976,¹¹ αντιπαραβάλλοντάς την αφενός με την κατάσταση από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ως το 1880, αφετέρου με την περίοδο από το 1880 ως το μεσοπόλεμο, από τις οποίες την πρώτη αποκαλεί «χαρακτηριστική περίπτωση κοινωνικής διγλωσσίας» (typically diglossic), τη δεύτερη «μεταβατική κοινωνική διγλωσσία» (transitional diglossia).¹² Η επικάλυψη αίρεται, πάντως, σε ικανοποιητικό βαθμό, αν υιοθετήσουμε για το *societal bilingualism* τον όρο «συλλογική διγλωσσία». Όλα αυτά κάπως υπαινικτικά, αλλά για να δοθεί το στίγμα των λίγο πολύ γνωστών προκλήσεων που αφορούν τη σχετική ορολογία στα ελληνικά.

2. Κοινωνική διγλωσσία

Μολονότι ο Ferguson αναφέρθηκε ρητά και αποκλειστικά στη νέα ελληνική, ορίζοντας τη δημοτική και την καθαρεύουσα ως X και Y αντίστοιχα, το θέμα της «διγλωσσίας» είχε απασχολήσει λογίους, φιλόλογους και γλωσσολόγους ήδη τον 19^ο αιώνα. Βέβαια, με αυστηρά κοινωνιογλωσσολογικούς όρους η *diglossia* χρησιμοποιήθηκε από τον Ferguson και ύστερα (1959), όμως η αρχή έγινε από τον Ε. Ροϊδή και τον Γ. Ψυχάρη, και η σχετική συζήτηση, μέσω Γ. Χατζιδάκι, Κ. Krumbacher και Μ. Τριανταφυλλίδη, οδηγεί σχεδόν απευθείας στο κλασικό άρθρο του Ε. Κριαρά για τη «διγλωσσία» στο Βυζάντιο.¹³ Στο συγκεκριμένο, λοιπόν, πλαίσιο η έννοια της κοινωνικής διγλωσσίας «αποδοσεμύτηκε» από τα συμφραζόμενα του γλωσσικού ζητήματος και τη νεότερη Ελλάδα και συνδέθηκε με δύο άλλες περιόδους της ελληνικής γλωσσικής ιστορίας: την ελληνιστική κοινή και τη μεσαιωνική ελληνική.

Συγκεκριμένα: Για τη μεν ελληνιστική κοινή αποτελεί *communis opinio* η άποψη πως υπήρχαν συνθήκες κοινωνικής διγλωσσίας με Y την αττική ή αττικίζουσα ελληνική και X την καθομιλουμένη της εποχής, μια κατάσταση που συνδέεται άμεσα με το κίνημα του αττικισμού. Για τη δε μεσαιωνική ελληνική κυριαρχεί η άποψη πως η κοινωνική διγλωσσία είναι (ακόμη) πιο ξεκάθαρη, με Y την αττικίζουσα γλώσσα της βυζαντινής γραμματείας (π.χ. Μ. Ψελλός, Α. Κομνηνή) ή έστω τον λεγόμενο ενδιάμεσο γλωσσικό τύπο των χρονογράφων (π.χ. Ι. Μαλάλας, Θεοφάνης), και X τη λεγόμενη δημώδη γλώσσα της βυζαντινής γραμματείας (π.χ. *Διγενής Ακρίτης*, *Πτωχοπροδρομικά*).

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να θέσει προς συζήτηση την εν λόγω σύνδεση αμφισβητώντας την στα βασικά της σημεία. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι κατά πόσο είναι δικαιολογημένη η χρήση του όρου κοινωνική διγλωσσία για τις κοινωνιογλωσσολογικές συνθήκες των δύο αυτών περιόδων. Στο σημείο αυτό θεωρώ πως υπάρχουν δύο περιοριστικές παράμετροι που είτε μας εμποδίζουν να χρησιμοποιήσουμε τον όρο κοινωνική διγλωσσία (λ.χ. για την ελληνιστική κοινή) είτε μας αναγκάζουν να τον χρησιμοποιήσουμε με σαφείς περιορισμούς (λ.χ. για τη μεσαιωνική ελληνική). Το πρόβλημα εστιάζεται σε δύο σημεία, από τα οποία, λόγω περιορισμένου χώρου, θα δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στο πρώτο.

2.1 Εγγραμματισμός και γλωσσική κοινότητα στο Βυζάντιο

Το πρώτο σημείο αφορά την Y και τον εγγραμματισμό της γλωσσικής κοινότητας, οι πτυχές του οποίου θα αναλυθούν με αφετηρία τη μεσαιωνική ελληνική.

Ξεκινώντας από τη μεσαιωνική ελληνική είναι, νομίζω, θεμελιώδες να υπογραμμίσουμε προκαταρκτικά την εξής αντίφαση, η οποία δεν αποτελεί μεν τμήμα του βασικού συλλογισμού και των ενστάσεων του παρόντος άρθρου, αλλά είναι ακόμη ευρύτερα διαδεδομένη –τόσο σε φιλολογικά όσο και σε γλωσσολογικά δημοσιεύματα– και ως εκ τούτου στοιχειοθετεί ένα επιπλέον πρόβλημα για τη σύνδεση της κοινωνικής διγλωσσίας με το Βυζάντιο: Πρόκειται για την χρήση του όρου κοινωνική διγλωσσία στο πλαίσιο της βυζαντινής γραμματείας, κι όχι στο πλαίσιο της γλωσσικής κοινότητας.

¹¹ Frangoudaki 2002: 101.

¹² Frangoudaki 2002: 101. Αν και σε κάποια σημεία η διάκριση αυτή δεν ανταποκρίνεται στα κοινωνιογλωσσολογικά δεδομένα της εποχής, καθώς αγνοεί τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξε η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και ο γλωσσικός σχεδιασμός που εκείνο άσκησε τις δεκαετίες που ακολούθησαν (βλ. παρακάτω: αναλυτική πραγμάτευση του θέματος στο Karvounis 2013), η περιοδολόγηση της νεοελληνικής διγλωσσίας, την οποία επιχειρεί η Φραγκουδάκη, είναι θεμελιώδης, γιατί δεν προσανατολίζεται (όπως όλες οι μέχρι τώρα προσεγγίσεις) στα δεδομένα του γλωσσικού ζητήματος, αλλά στην κοινωνιογλωσσολογική κατάσταση της εποχής.

¹³ Κριαράς 1976. Για την ιδεολογικοποίηση της «διγλωσσίας» από την εποχή των *Ειδώλων* του Ε. Ροϊδή μέχρι τον Γ. Χατζιδάκι και τον Μ. Τριανταφυλλίδη βλ. Karvounis 2013.

Μιλώντας κανείς για κοινωνική διγλωσσία στο Βυζάντιο (με ελάχιστες εξαιρέσεις)¹⁴ αναφέρεται στη διαφοροποίηση της *γραπτής γλώσσας*, δηλ. στη συνύπαρξη τριών γραπτών (λειτουργικών;) «ποικιλιών», που μετά τον 12^ο αιώνα χρησιμοποιήθηκαν εκ παραλλήλου, δηλ. τη λόγια, την «ενδιάμεση» και τη δημώδη. Στο σημείο αυτό, όμως, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τουλάχιστον τα εξής: 1) Και οι τρεις «ποικιλίες» είναι γραπτές, δηλ. εκφράζουν αντιθέσεις και συμβάσεις του γραπτού λόγου, οπότε δεν στοιχειοθετούν τη συνήθη για την κοινωνική διγλωσσία αντίστιξη «γραπτός : προφορικός» λόγος, μια αντίστιξη που δεν αναφέρεται ρητά ως προϋπόθεση από τον Ferguson, όμως χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική διγλωσσία: γεγονός, το οποίο σχετικά πρόσφατα επεσήμανε ο Coulmas.¹⁵ Η κοινωνική διγλωσσία αποτελεί σε γενικές γραμμές την αντίστιξη της προφορικότητας προς έναν παραδοσιακό και ως εκ τούτου υψηλού κύρους γραπτό κώδικα. Και μολονότι οι γραπτές «ποικιλίες» της βυζαντινής γραμματείας χαρακτηρίζονται σαφώς από στοιχεία αξιολόγησης και απαξίωσης, δεν ανταποκρίνονται βέβαια στην αντίθεση «προφορικός : γραπτός» λόγος, η οποία διακρίνει συνήθως την κοινωνική διγλωσσία. 2) Στα ίδια συμφραζόμενα, η λεγόμενη X, δηλ. η δημώδης (γραπτή) γλώσσα της βυζαντινής γραμματείας, δεν αποτελεί έναν ενιαίο γλωσσικό τύπο, αλλά ένα συμβατικό άθροισμα γλωσσικών τύπων που ήταν πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους, κι όπου αυτή η διαφορετικότητα ξεπερνάει κατά πολύ τις διαφορές και γραμματειακού είδους. Αν συγκρίνουμε λ.χ. τη γλώσσα του *Διγενή Ακρίτη* με την γλώσσα των υποτικών μυθιστορημάτων (π.χ. *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα*) έχουμε να κάνουμε με ουσιώδεις γλωσσικές διαφορές που δεν μπορούν να ερμηνευτούν με βάση την λεγόμενη ποικιλομορφία της μεσαιωνικής ελληνικής. 3) Η λεγόμενη X της βυζαντινής γραμματείας αποτελούσε σε πολλές περιπτώσεις μια γραπτή τυποποιημένη (λογοτεχνική) κοινή, αλλά σε καμία περίπτωση δεν ήταν η ή έστω μία ομιλούμενη δημώδης της εποχής, η οποία θα μπορούσε να ταυτιστεί με την X της κοινωνικής διγλωσσίας. Ως εκ τούτου η λεγόμενη κοινωνική διγλωσσία του Βυζαντίου είναι μια «διγλωσσία εγγραμματισμού», μια εναλλαγή γραπτών «ποικιλιών», η οποία σε αυτή τη μορφή δεν ανταποκρίνεται στο κοινωνιογλωσσολογικό μοντέλο της κοινωνικής διγλωσσίας.¹⁶

Παρόλα αυτά η αντίστιξη *δημώδης προφορική ποικιλία* από τη μια πλευρά και *αττικίζουσα γραπτή* από την άλλη πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη για τη μεσαιωνική ελληνική, μια κατάσταση που αναντίρρητα ενείχε βασικά στοιχεία της κοινωνικής διγλωσσίας: Η αττικίζουσα, λ.χ., γραπτή ποικιλία (είτε στον λόγιο είτε στον ενδιάμεσο τύπο της) είχε λογοτεχνική παράδοση, υψηλό κύρος, η απόκτησή της προϋπέθετε συστηματική διδασκαλία, χρησιμοποιούνταν σε συγκεκριμένα πεδία και σε συγκεκριμένες περιστάσεις, υπήρξε αντικείμενο γλωσσικής ανάλυσης και, ασφαλώς, δεν ήταν η φυσική γλώσσα κανενός. Η καθομιλουμένη ή οι καθομιλούμενες από την άλλη ήταν αναντίρρητα ποικιλία/ποικιλίες χαμηλού κύρους. Δεν διέθεταν γραπτή και λογοτεχνική παράδοση (τουλάχιστον μέχρι ενός σημείου), χρησιμοποιούνταν σε συγκεκριμένο περιβάλλον, ήταν απαξιωμένες και ήταν, βέβαια, φυσικές γλώσσες. Τα δεδομένα λοιπόν που στοιχειοθετούν μια κατάσταση κοινωνικής διγλωσσίας μπορούμε να πούμε ότι υπήρχαν. Εδώ όμως υπεισέρχεται μια θεμελιώδης διαφορά, το εύρος της χρήσης της Y και το επίπεδο εγγραμματισμού της γλωσσικής κοινότητας· ή, με καθαρά κοινωνιογλωσσολογικούς όρους, το ζήτημα της εναλλαγής των ποικιλιών/κωδίκων. Σε τυπικές καταστάσεις κοινωνικής διγλωσσίας θεμελιώδεις χαρακτηριστικό αποτελεί η εναλλαγή των γλωσσικών ποικιλιών. Συγκεκριμένα, η γλωσσική κοινότητα πρέπει α) είτε να είναι κατά ένα δημιουργαφικά σημαντικό ποσοστό σε θέση να χρησιμοποιεί και τις δύο ποικιλίες, και πιο συγκεκριμένα την Y, άσχετα αν αυτό εξαρτάται από το εκάστοτε επίπεδο μόρφωσης του χρήστη (όπου βέβαια η χρήση της υψηλής ποικιλίας μπορεί να είναι άριστη, πολύ καλή, επαρκής, ικανοποιητική ή περιορισμένη), β) τουλάχιστον να *αντιλαμβάνεται* και να *αναγνωρίζει* την Y ως ποικιλία υψηλού κύρους. Διαφορετικά δεν μπορούμε να μιλάμε καν για συνύπαρξη, πόσο μάλλον για συμπληρωματική κατανομή των λειτουργιών. Στην γερμανόφωνη Ελβετία, λ.χ., η πρότυπη γερμανική, μολονότι δεν χρησιμοποιείται επαρκώς από όλους τους ομιλητές, αποτελεί ωστόσο μια σταθερά της γλωσσικής κοινότητας, καθώς είναι η γλώσσα του τύπου και γενικότερα των MME, της εκπαίδευσης, του πολιτικού λόγου κ.λπ. Η αλλαγή του γλωσσικού κώδικα, εν προκειμένω η αλλαγή από την X στην Y και αντίστροφα, πέραν του ότι είναι εθμική ή εν μέρει και θεσμοθετημένη, αποτελεί βασική γλωσσική πρακτική για το μεγαλύτερο ποσοστό της γλωσσικής κοινότητας. Αν και σαφώς όχι στην ίδια έκταση, η αλλαγή της ποικιλίας (ή έστω η επίγνωση της αλλαγής) αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό τόσο για τις αραβικές γλωσσικές κοινότητες όσο και για διάφορες άλλες κοινότητες, στις οποίες υπάρχει κοινωνική διγλωσσία. Εδώ έγκειται και η διαφορά προς τις αρχαίες/μεσαιωνικές κοινωνίες –όπως επίσης και τις κοινωνίες της νεότερης (προβιομηχανικής) εποχής– τις οποίες εκλαμβάνουμε ως καταστάσεις κοινωνικής διγλωσσίας. Δηλαδή: Το επίπεδο εγγραμματισμού (με την σημερινή σημασία του όρου)

¹⁴ Σύντομη, αλλά σαφής διαφοροποίηση στο Eideneier 2000: 6.

¹⁵ Coulmas 1994.

¹⁶ Αναλυτικότερα στο Karvounis 2013.

στις μεσαιωνικές (και όχι μόνο) γλωσσικές κοινότητες και η χρήση της Υ ήταν όχι απλά περιορισμένα, αλλά περιλάμβαναν ένα ιδιαίτερα μικρό ποσοστό της γλωσσικής κοινότητας, το οποίο δεν ξεπερνούσε το 5%. Ακόμα κι αν συμπεριλάβουμε ανθρώπους με εντελώς στοιχειώδη «μόρφωση», δηλ. ανθρώπους που μπορούσαν να διαβάσουν μερικές σειρές μιας επιγραφής, μια πινακίδα ή και να γράψουν το όνομά τους, το ποσοστό αυτό δεν ξεπερνούσε το 10% και παραμένει εντυπωσιακά περιορισμένο ως προς το σύνολο της γλωσσικής κοινότητας.¹⁷ Βασική παράμετρος στο σημείο αυτό είναι βέβαια η γραφή και η διάδοσή της. Και κατ' επέκταση η διάδοση της Υ, η οποία σε μια τεχνολογικά εξελιγμένη κοινωνία είναι πανταχού παρούσα, κυρίως μέσω της γραφής, αλλά όχι μόνο –το ραδιόφωνο και η τηλεόραση μπορούν ως γνωστόν να λειτουργήσουν στο σημείο αυτό καταλυτικά. Το βασικό ζήτημα είναι, λοιπόν, ο βαθμός διείσδυσης της Υ σε όλα τα κοινωνικά στρώματα¹⁸ και γενικότερα η πολυπλοκότητα της γλωσσικής εφαρμογής.¹⁹ Ας θυμηθούμε τα πεδία χρήσης της Υ του Ferguson: λειτουργία/κήρυγμα στην εκκλησία, αλληλογραφία, πολιτικός λόγος, πανεπιστημιακή παράδοση, ειδήσεις στο ραδιόφωνο, ανακοινώσεις, επίσημα σχόλια, υπότιτλοι σε εικόνες, λογοτεχνία. Τα περισσότερα από αυτά προϋποθέτουν μια εγγραμματοποιημένη, «μοντέρνα»²⁰ κοινωνία με κυρίαρχη την αίσθηση του δημόσιου λόγου. Ας σταθούμε στην έννοια του *δημόσιου λόγου*, γιατί, πέραν του ότι είτε προϋποθέτει είτε προάγει τη γλωσσική τυποποίηση, αποτελεί μια αναφαίρετη κοινωνιογλωσσολογική σταθερά σε μια «μοντέρνα» γλωσσική κοινότητα. Αν εξαιρέσουμε το ραδιόφωνο όλα τα υπόλοιπα προαναφερθέντα πεδία μπορούμε, βέβαια, να τα βρούμε σε οποιαδήποτε εγγραμματοποιημένη κοινωνία, και φυσικά σε εκείνη των Βυζαντινών. Η διαφορά έγκειται, όμως, στο ότι ο «δημόσιος λόγος», η πρότυπη/«επίσημη» γλώσσα, επιβάλλεται τρόπον τινά σε μια «μοντέρνα» κοινωνία μέσω θεσμικών λειτουργιών και τεχνολογικών μέσων (τύπος, εκπαιδευτικό σύστημα, κρατικός μηχανισμός, ραδιόφωνο κ.λπ.) και στοχεύει στο *σύνολο της γλωσσικής κοινότητας*, ενώ σε μια μεσαιωνική (ή νεότερη προβιομηχανική) κοινωνία λείπει ακριβώς αυτό το υπόβαθρο, οπότε η Υ περιορίζεται εκ των πραγμάτων και συνειδητά στον πολύ περιορισμένο κύκλο των εγγραμμάτων. Κατά συνέπεια το 90% έως 95% της γλωσσικής κοινότητας είτε αγνοεί την ύπαρξη της υψηλής ποικιλίας είτε απλά δεν ξέρει να την χρησιμοποιήσει. Το ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, είναι κατά πόσο μπορούμε να μιλάμε για κοινωνική διγλωσσία σε κοινωνίες που ο εγγραμματοπισμός αφορά τη μειονότητα και η εναλλαγή της Υ και της Χ δεν είναι ίδιον της γλωσσικής κοινότητας συνολικά, αλλά της *κοινότητας των εγγραμμάτων*.

Αντίθετα, σε μια «μοντέρνα» κοινωνία, λ.χ. στην νεότερη Ελλάδα προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είναι προφανές ότι η Υ, ή έστω πτυχές της, εισβάλλει πια ποικιλοτρόπως στη γλωσσική κοινότητα, την οποία επηρεάζει σταδιακά στο σύνολό της, καθώς παγιώνει ένα αξιολογικό σύστημα και διαπλάθει μια συγκεκριμένη γλωσσική συνείδηση με σαφείς απόψεις για την «ορθή»/«επίσημη» και ως εκ τούτου πρότυπη γλώσσα, ακόμα και σε ανθρώπους που γνωρίζουν υποτυπωδώς ανάγνωση και γραφή.²¹

Ως εκ τούτου είναι ίσως ασφαλέστερο να μιλάμε για κοινωνική διγλωσσία, αφ ης στιγμής η Υ αποκτήσει *ερείσματα* στο *σύνολο* της γλωσσικής κοινότητας, λ.χ. από τη στιγμή που ο «αναλφάβητος χωρικός» (ας συγχωρηθεί εδώ η συμβατική αυτή γενίκευση) έχει επίγνωση ότι τα «αφτιά» λέγονται και (ή πρέπει να λέγονται/γράφονται) «ώτα», τα «κουτιά» «κυτία», τα «γάντια» «χειρόκτια», το «σε» «εις» κ.ο.κ. – δηλαδή μια κοινωνιογλωσσολογική κατάσταση που σαφώς δεν χαρακτήριζε τη βυζαντινή γλωσσική κοινότητα.

Αν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή και η συνειδητότητα της Υ είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται άμεσα και άρρηκτα με σύγχρονους κοινωνικούς, τεχνολογικούς και οικονομικούς όρους, λ.χ. την ύπαρξη οργανωμένου κράτους, το οποίο συνεπάγεται οργανωμένο, ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα, γλωσσικό σχεδιασμό, κρατικό μηχανισμό, (εθνικό;) στρατό, ΜΜΕ, δημόσιο λόγο, εγγραμματοπισμό και γενικότερα τρόπους διείσδυσης της Υ στον σύνολο της γλωσσικής κοινότητας, τότε δεν μπορούμε

¹⁷ Για το ελληνικό κράτος βλ. Τσουκαλάς 2006: 393 (πίνακας 61). Για τον εγγραμματοπισμό στη (δυτική) Ευρώπη μεταξύ Αναγέννησης και Διαφωτισμού βλ. Houston 2001. Συνοπτικά Houston 2011. Για τον εγγραμματοπισμό γενικότερα βλ. Ong.

¹⁸ Το ότι σε κάποιες περιπτώσεις μόνο ένα μικρό ποσοστό της γλωσσικής κοινότητας κατέχει την Υ (Schiffman 1997: 206) δεν αίρει την ένσταση, το ζήτημα είναι η σχέση του υπόλοιπου της γλωσσικής κοινότητας με την Υ. Περισσότερα στο Karvounis 2013.

¹⁹ Για τον ίδιο λόγο δεν μπορούμε, βέβαια, να εκλάβουμε ως κοινωνική διγλωσσία τις συνθήκες εναλλαγής γλωσσών σε καλλιεργημένες κοινωνικές ελίτ, λ.χ. στην τσαρική Ρωσία (γαλλικά : ρωσικά) (το παράδειγμα είναι του Fishman) ή στον κύκλο των Φαναριωτών (γαλλικά : ελληνικά / τουρκικά), καθώς δεν μπορούμε να μιλάμε για τη γλωσσική κοινότητα στο σύνολό της, αλλά μάλλον για «μόδα» και γλωσσική συμπεριφορά μιας κοινωνικής ελίτ.

²⁰ Με την σημασία του ότι αυτή έχει βιώσει τις μεταβολές που χαρακτηρίζουν τις «ανεπτυγμένες» σύγχρονες κοινωνίες, λ.χ. ανάπτυξη αστικής τάξης, αστικοποίηση, βιομηχανική επανάσταση, υποχρεωτικό και ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα για το σύνολο της κοινωνίας, ανεπτυγμένη οικονομία, δημόσιο/κρατικός διοικητικός μηχανισμός, τύπος, ανεπτυγμένο νομικό σύστημα κ.α.

²¹ Για την κοινωνική διγλωσσία και το γλωσσικό ζήτημα στο νεοελληνικό κράτος βλ. Σταυρίδη-Πατρικίου 1976, Hering 1987 και Mackridge 2009.

εύκολα να μιλήσουμε για κοινωνική διγλωσσία σε προβιομηχανικές κοινωνίες²² ή γενικότερα σε κοινωνίες που δεν διακρίνονται από τα παραπάνω (ή έστω τα περισσότερα από αυτά) χαρακτηριστικά, αλλά μάλλον για μια κοινωνική διγλωσσία της κοινότητας των εγγραμμάτων.

2.2 Διακριτές ποικιλίες στην ελληνιστική κοινή

Το δεύτερο σημείο, η δεύτερη ένσταση αφορά αποκλειστικά την περίοδο της ελληνιστικής κοινής. Η σύνδεση της κοινωνικής διγλωσσίας με την ελληνιστική εποχή και τον αττικισμό συζητήθηκε ήδη από τον Γ. Χατζιδάκι, αλλά κυρίως από τον Μ. Τριανταφυλλίδη, ο οποίος αφιέρωσε στο θέμα ένα σχετικό άρθρο.²³ Αφετηρία της όλης συζήτησης είναι, βέβαια, σήμερα κυρίως η διατριβή του Niehoff-Panagiotidis 1994, ο οποίος πραγματεύτηκε το θέμα με σύγχρονους όρους, καταλήγοντας σε γενικές γραμμές σε παρόμοια συμπεράσματα με τους προγενέστερους μελετητές, ότι δηλ. τον 2^ο περίπου αιώνα μ.Χ. (παίρνοντας ως παράδειγμα τον Σέξτο Εμπειρικό κι ένα συγκεκριμένο χωρίο του έργου του *Κατά Μαθηματικών*) μπορούμε να μιλάμε για κοινωνική διγλωσσία με την αττική ή αττικίζουσα γλώσσα ως Υ και την καθομιλουμένη ως Χ.

Πέραν του ότι οι περιοριστικές παράμετροι που προαναφέρθηκαν ισχύουν, βέβαια, και για την ελληνιστική εποχή, υπάρχει και μια επιπλέον ένσταση που αφορά πολύ συγκεκριμένα την αποδειξιμότητα δύο διακριτών γλωσσικών ποικιλιών στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Καταρχάς να δούμε το θέμα των ποικιλιών στο πλαίσιο της κοινωνικής διγλωσσίας. Αν και δεν ορίστηκε ρητά από τον Ferguson ούτε μελετήθηκε επαρκώς στο πλαίσιο της κοινωνικής διγλωσσίας (τουλάχιστον όσο γνωρίζω), οι διακριτές ποικιλίες αποτελούν θεμελιώδη προϋπόθεση για την ύπαρξη κοινωνικής διγλωσσίας. Ένα ιδιαίτερα καίριο και ελάχιστο συζητημένο θέμα είναι το σημείο σύγκλισης ή απόκλισης των εν λόγω ποικιλιών. Πρόκειται για ποικιλίες, γλωσσικά συστήματα ή γλώσσες; Ερωτήματα που και σε επίπεδο θεωρίας της κοινωνιογλωσσολογίας δεν μπορούν να απαντηθούν πάντοτε με σαφήνεια, καθώς το θέμα ξεφεύγει συχνά από τα όρια της γλωσσολογίας και εμπίπτει στον χώρο της πολιτικής. Ως εκ τούτου η διαφορετικότητα των καταστάσεων κοινωνικής διγλωσσίας δεν επιτρέπει πάντοτε την διατύπωση καθολικών ορισμών. Για να μείνουμε στα κλασικά παραδείγματα του Ferguson: Ακόμη και αν οι γερμανόφωνοι Ελβετοί θεωρούν ή θεωρήσουν ότι η ελβετική γερμανική είναι διαφορετική γλώσσα από την πρότυπη γερμανική, δεν μπορεί εύκολα να ειπωθεί το ίδιο για την περίπτωση της αραβικής. Στο σημείο αυτό υπεισέρχεται και το γεγονός ότι η (δι)γλωσσική κοινότητα αντιλαμβάνεται συνήθως το γλωσσικό σύστημα διαφορετικά απ' τους γλωσσολόγους. Ως δεδομένο πρέπει, πάντως, να θεωρήσουμε ότι η κοινωνική διγλωσσία ως κοινωνιογλωσσολογικό φαινόμενο προϋποθέτει τη συνύπαρξη δύο μεταξύ τους σαφώς διακριτών ποικιλιών, οι οποίες (σε σημαντικό βαθμό) δεν είναι αμοιβαία κατανοητές. Όπως κι αν χαρακτηρίσουμε, πάντως, την κοινωνιογλωσσολογική κατάσταση στο Βυζάντιο από τον 12^ο αιώνα και ύστερα, αυτή προϋποθέτει τη σαφή διάκριση δύο ποικιλιών, ουσιαστικά δύο διαφορετικών γλωσσικών συστημάτων, αφενός της λεγόμενης δημώδους, την οποία συνήθως ταυτίζουμε με τη φυσικά εξελισσόμενη ελληνική της εκάστοτε εποχής, αφετέρου της αττικίζουσας γραπτής γλώσσας της βυζαντινής γραμματείας. Η διάκριση αυτών των ποικιλιών συμπίπτει με την οριοθέτηση της νέας ελληνικής. Δηλ. από τη στιγμή που εμφανίζεται σε γραπτό επίπεδο η δημώδης, ας πούμε η Χ, θεωρούμε ότι ξεκινά η νέα ελληνική, δηλ. από τον 11^ο ή τον 12^ο αιώνα, σύμφωνα με την παραδεδομένη αντίληψη.

Το ερώτημα λοιπόν είναι κατά πόσο μπορούμε να μιλάμε για δύο σαφώς διακριτές ποικιλίες της ελληνικής τον δεύτερο μεταχριστιανικό αιώνα. Οι πηγές της ελληνιστικής εποχής, άμεσες και έμμεσες (λ.χ. λεξικογράφοι), επιβεβαιώνουν ξεκάθαρα μια γλωσσική παρέκκλιση της καθομιλουμένης από της αττικίζουσα γλώσσα της λογοτεχνίας, σε αυτό δεν χωράει αμφιβολία. Ενώ όμως στη βυζαντινή γραμματεία η δημώδης γραπτή ποικιλία, λ.χ. η γλώσσα του *Διγενή Ακρίτη* ή του *Χρονικού* του Λ. Μαχαιρά, αποτελεί μια σαφώς διακριτή ποικιλία ως προς την αττικίζουσα της Άννας Κομνηνής –με αποτέλεσμα να μπορεί κανείς να μιλά για δύο διαφορετικά γλωσσικά συστήματα–, στην ελληνιστική κοινή η δημώδης, τουλάχιστον εκείνη που μαρτυρούν οι γραπτές πηγές, δεν φαίνεται να ήταν ακόμη τόσο διαφορετική από την αττικίζουσα ή την λογοτεχνική κοινή της εποχής. Παρά τις εμφανείς διαφορές, οι οποίες διακρίνουν, λ.χ., την γλώσσα της *Καινής Διαθήκης* από την λογοτεχνική κοινή του Πολύβιου, βασικά δομικά στοιχεία, όπως π.χ. η χρήση του απαρεμφάτου, η χρήση της δοτικής ή η μετοχή, συνεχίζουν να αποτελούν δομικά συστατικά της δημώδους, κάτι που σε γενικές γραμμές επιβεβαιώνεται και από τις ιδιωτικές επιστολές της εποχής. Αντιπαραθέτοντας δηλ. τη γλώσσα της

²² Αναφορά σε προβιομηχανικές κοινωνίες γίνεται και στο Hudson 2002: 20 κ.ε., αλλά αυτή περιορίζεται στις διαφορές που αφορούν το ζήτημα της συμπληρωματικής κατανομής, η οποία απουσιάζει σε προβιομηχανικές κοινωνίες.

²³ Τριανταφυλλίδης 1963.

Καινής Διαθήκης προς τη λογοτεχνική κοινή της εποχής δεν μπορούμε να μιλήσουμε για δύο διαφορετικά γλωσσικά συστήματα, αλλά μάλλον για μια κατάσταση όπου η δημόδης ποικιλία (όσο μπορούμε να την συλλάβουμε μέσα από τις γραπτές πηγές) διαφοροποιείται με εμφανώς από την λογοτεχνική κοινή της εποχής, αλλά όχι τόσο ώστε να αποτελεί διακριτό γλωσσικό σύστημα. Η σύγκριση με την εξέλιξη των ρομανικών γλωσσών είναι στο σημείο αυτό πολύ χρήσιμη. Μολονότι η παρέκκλιση της δημόδους από την κλασική λατινική ανάγεται ήδη στο *Σατυρικό* του Πετρώνιου (1^{ος} αιώνας μ.Χ.) οι ρομανικές γλώσσες ως διακριτές ποικιλίες μαρτυρούνται περίπου από τον 9^ο αιώνα μ.Χ. και ύστερα. Αν θεωρήσουμε π.χ. το λεγόμενο *Γρίφο της Βερόνας* ή την επιγραφή στην κατακόμβη της Commodilla ως τα πρώτα μνημεία της ιταλικής (9^{ος} αιώνας),²⁴ γεγονός που σαφώς στοιχειοθετεί τις προϋποθέσεις κοινωνικής διγλωσσίας, συνειδητοποιούμε ότι οι προϋποθέσεις αυτές είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη διακριτότητα δύο γλωσσικών ποικιλιών/συστημάτων, μια κατάσταση που δεν μπορεί, βέβαια, να αναχθεί στον 2^ο και 3^ο μεταχριστιανικό αιώνα. Εφόσον στην περίπτωση της ελληνικής, σύμφωνα με τα ισχύοντα, δεν μπορούμε να μιλάμε για διακριτές ποικιλίες πριν τον 11^ο ή 12^ο αιώνα, φαίνεται αρκετά δύσκολο να υποθέσουμε ότι τον 2^ο αιώνα μ.Χ. υπήρχαν οι (καθαρά) γλωσσικές προϋποθέσεις κοινωνικής διγλωσσίας.²⁵

Συμπερασματικά καταλήγουμε πως η σύνδεση της κοινωνικής διγλωσσίας με τα κοινωνιογλωσσολογικά δεδομένα της μεσαιωνικής ελληνικής και της ελληνοιστικής κοινής δεν ευσταθεί για δύο λόγους. Αφενός επειδή η χρήση της Υ ήταν περιορισμένη στο 5% έως 10% της γλωσσικής κοινότητας, οπότε ελάχιστα την επηρέαζε στο σύνολό της –κυρίως λόγω των κοινωνικοοικονομικών δομών κάθε προβιομηχανικής κοινωνίας και την απουσία κρατικής οργάνωσης, όπως την αντιλαμβανόμαστε από τον 18^ο ή 19^ο αιώνα και ύστερα–, άρα στην καλύτερη περίπτωση θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για κοινωνική διγλωσσία της *κοινότητας των εγγραμμάτων*. Αφετέρου, προκειμένου για την ελληνοιστική κοινή και μολονότι οι διαφορές μεταξύ δημόδους και αττικίζουσας είναι σαφείς και πολλές, επειδή κατά τον 2^ο αιώνα μ.Χ. οι πηγές δεν στηρίζουν την ύπαρξη δύο δομικά σαφώς διακριτών ποικιλιών, άρα και οι καθαρά γλωσσικές προϋποθέσεις για την ύπαρξη κοινωνικής διγλωσσίας δεν φαίνεται να υπήρχαν.

Βιβλιογραφία

- Αρχάκης, Αργύρης & Κονδύλη, Μαριάννα. 2004. *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Browning, Robert. 1982. „Greek diglossia yesterday and today.“ *International Journal of the Sociology of Language* 35: 49-68.
- Castellani, Arrigo. ²1976. *I più antichi testi italiani. Edizione e commento*. Bologna: Pàtron.
- Coreriu, Eugenio. 1988. „Historische Sprache' und 'Dialekt'.“ In *Energeia und Ergon. Sprachliche Variation - Sprachgeschichte - Sprachtypologie, Studia in honorem Eugenio Coseriu*, hrsg. von J. Albrecht, J. Lüdtke und H. Thun, Bd. I: *Schriften von Eugenio Coseriu (1965-1987)*, 45-61. Tübingen: Narr.
- Coulmas, Florian. 1994. „Schriftlichkeit und Diglossie.“ In *Schrift und Schriftlichkeit/Writing and Its Use*, edited by H. Günther & O. Ludwig, 1, 739-745. Berlin/New York: De Gruyter.
- Daltas, Periklis. 1993. „The concept of diglossia from Ferguson to Fishman to Fasold.“ In *Themes in Greek Linguistics: Papers from the First International Conference on Greek Linguistics, Reading, September 1993*, edited by I. Philipaki-Warburton, K. Nikolaidis & M. Sifianou, 341-348. Amsterdam: Benjamins.
- Dittmar, Norbert. 1997. *Grundlagen der Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben*. Tübingen: Niemeyer.
- Durante, Marcello. 1993. *Geschichte der italienischen Sprache*. Stuttgart: Franz Steiner
- Eideneier, Hans. 2000. „Zur mittelalterlichen Vorgeschichte der neugriechischen Diglossie.“ *Arbeiten zur Mehrsprachigkeit/Working Papers in Multilingualism*, Folge B, Nr. 12: 1-24.
- Ferguson, Charles A. 1959. „Diglossia.“ *Word* 15: 325-340.
- Fishman, Joshua. 1967. „Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism.“ *Journal of Social Issues* 23(2): 29-38.
- Frangoudaki, Anna. 2002. „Greek societal bilingualism of more than a century.“ *International Journal of Sociology of Language* 157: 101-107.
- Hering, Gunnar. 1987. „Die Auseinandersetzung über die neugriechische Schriftsprache.“ In *Sprachen und Nationen im Balkan*. Herausgegeben von Christian Hannick, 125-194. Köln/Wien: Böhlau.

²⁴ Castellani 1976: 25, 35 κ.ε. Durante 1993: 83 κ.ε.

²⁵ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στο θέμα της αμοιβαίας κατανόησης. Το ότι ένας αναλφάβητος χωρικός δεν κατανοούσε, λ.χ., (πλήρως) τη γλώσσα του Ιωάννη του Χρυσόστομου δεν οφειλόταν μόνο στην αττικίζουσα δομή της γλώσσας του τελευταίου, αλλά και στον *εγγραμματισμό* ως *τρόπο/λειτουργία*, με την έννοια της konzeptionelle Schriftlichkeit των Koch/Österreicher 1994 (σε αντίθεση με τον *εγγραμματισμό* ως *μέσον/διάλογο* [οι όροι *τρόπος/λειτουργία*, *μέσον/διάλογος* με καθαρά κοινωνιογλωσσολογική σημασία]), δηλ. στην επεξεργασία/καλλιέργεια του γραπτού λόγου και στις ιδιότητές του ως απομακρυσμένης/«αποστασιοποιημένης»/ (Distanzsprache, πάλι σύμφωνα με τον όρο των Koch/Österreicher 1985) γλώσσα/λειτουργικής ποικιλίας.

- Houston, Robert, A. 2001. *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500–1800*. London: Longman.
- Houston, Robert, A. 2011. „Literacy.“ In *Europäische Geschichte Online (EGO)*, edited by Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz. Accessed November 28. <http://www.ieg-ego.eu/houstonr-2011-en>
- Hudson, Alan. 2002. „Outline of a theory of diglossia.“ *International Journal of Sociology of Language* 157: 1-48.
- Karvounis, Christos. 2013. *Entwicklungsaspekte des Neugriechischen zu Standardsprache zwischen der neugriechischen Aufklärung und den 1930er Jahren*. (υπό έκδοση)
- Koch, Peter & Oesterreicher, Wulf. 1985. „Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte.“ *Romanistisches Jahrbuch* 36: 15-43.
- Koch, Peter & Oesterreicher, Wulf. 1994. „Schriftlichkeit und Sprache.“ In *Schrift und Schriftlichkeit/Writing and Its Use*, edited by H. Günther & O. Ludwig, 1, 587-604. Berlin/New York: De Gruyter.
- Κουμανούδης, Στέφανος, Α. 1900. *Συναγωγή νέων λέξεων*. Αθήνα: Σακελλαρίου.
- Κωστούλα-Μακράκη, Νέλλη. 2001. *Γλώσσα και κοινωνίες. Βασικές έννοιες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Kremnitz, Georg. 1987. „Diglossie/Polyglossie.“ In *Sociolinguistics. An International Handbooks of the Science of Language and Society*, edited by U. Ammon, N. Dittmar & K. J. Mattheier, 1, 208-218. Berlin/New York: de Gruyter.
- Κριαράς, Εμμανουήλ. 1976. „Η διγλωσσία στα υστεροβυζαντικά γράμματα και η διαμόρφωση των αρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας.“ *Βυζαντινά* 8: 215-243 [Πρώτη έκδοση 1969, στο *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966*].
- Mackridge, Peter. 2009. *Language and National Identity in Greece 1766-1976*. Oxford: University Press.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 1979. *Νεοελληνική Κοινή. Πέρα της καθαρευούσης και της δημοτικής*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2011. „Εισαγωγή: Από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ποιότητας της χρήσης της γλώσσας μας.“ Στο *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, επιμέλεια Γ. Μπαμπινιώτης, 17-45. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Niehoff-Panagiotidis, Johannes. 1994. *Koine and Diglossie*. Wiesbaden: Harrassowitz
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and Literacy – The Technologizing of the Word*. London: Methuen & Co. [ελλ. μτφρ.: *Προφορικότητα και εγγραμμοσύνη. Η εκτεχνολόγηση του λόγου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης].
- Schiffman, Harold, F. 1997. „Diglossia as a Sociolinguistic Situation.“ In *The Handbook of Sociolinguistics*, edited by F. Coulmas, 205-216. Oxford: Blackwell.
- Σελλά-Μάζη, Ελένη. 2001. *Διγλωσσία και κοινωνία. Η ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Προσκήνιο.
- Σταύρου, Μελίτα & Τζεβελέκου, Μαρία. 2006. „Εισαγωγή: Η εξέλιξη της γλώσσας. Ομοίωση και ετερότητα.“ Στο Τζέφρυ Χόρροκς. *Ελληνικά. Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, 27-50. Αθήνα: Εστία.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. 1976. *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*. Αθήνα: Εστία.
- Τριανταφυλλίδης, Μανόλης. 1963. „Ο αττικισμός και η αρχή της διγλωσσίας.“ Στο Μ. Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα*, 5, 308-327. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ. ΙΝΣ (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) [Πρώτη έκδοση 1937. *Σταθμοί της γλωσσικής μας ιστορίας*. Αθήνα]
- Toufexis, Notis. 2008. „Diglossie and register variation in Medieval Greek“ *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (2): 203-217.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. 2006. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.